

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica 32 (2024)

ISSN 2081-3333

DOI 10.24917/20813333.32.13

Aleksandra Dudzik*

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0009-0005-5888-2602

Działania organizacji społecznych w systemie pomocowym Polski w latach 1944–1989

Wprowadzenie

Działania systemu pomocowego są odpowiedzią na problemy występujące w społeczeństwie. Obywatele Polski w latach 1944–1989 borykali się z licznymi trudnościami. Na początku próbowali przetrwać na wyniszczonych II wojną światową ziemiach. Warto pamiętać, że w omawianym okresie Polacy znaleźli się w sowieckiej strefie wpływów – co oddziaływało na jakość życia, a w późniejszych latach doprowadziło do rosnących napięć społecznych. Z kolei to ożywienie obywateli Polski było jedną z przyczyn wystąpienia „odwilży październikowej”, która dała nadzieję na poprawę warunków życiowych społeczeństwa.

Pojęcie pomocy społecznej w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zostało zdefiniowane na łamach czasopisma „Opiekun Społeczny” (Wąsowski 1978: 3–4) i rozumiane jest jako „element systemu zabezpieczenia społecznego, zorganizowany system, realizowany przez państwo i zmierzający, za pomocą szerokiego zespołu środków, do zagwarantowania obywatelom możliwości zaspokojenia ich społecznie uzasadnionych potrzeb”. Natomiast Beata Ziębińska ukazuje współczesne ujęcie pomocy społecznej jako rodzaj racjonalnego i planowanego działania państwa przy wsparciu organizacji społecznych w celu zaspokajania indywidualnych potrzeb społeczeństwa. Wszelkie podejmowane aktywności wychodzą naprzeciw występujących w społeczeństwie trudności, a działania finansowane są z dochodu narodowego (Ziębińska 2022: 119).

* dudzik.aleksandra@doktorant.uken.krakow.pl

Termin „organizacja społeczna” to szerokie pojęcie, które obejmuje liczne instytucje zawodowe, spółdzielcze, dobroczynne oraz samorządowe. Krzysztof Bojarski (2017: 29) pisze, że: „są zrzeszeniami obywateli, powstałymi w celu realizacji podstawowych praw obywateli do zrzeszania się i wyrażania swojego zdania i opinii. Są także wyrazem szeroko rozumianej zasady pluralizmu politycznego, bez względu na to, czy są one sformalizowane czy też nie”. Prowadzą one działalność z zakresu funkcji społecznych, politycznych, ekonomicznych lub psychologicznych.

W okresie Polski Ludowej organizacje społeczne pełniły ważną rolę w uzupełnianiu powinności władz państwowych poprzez wsparcie finansowe administracji publicznej, kierowanie działalnością opiekuńczo-oświatową, leczniczą, edukacyjną oraz wychowawczą. Ponadto pomagały zaspokajać podstawowe potrzeby życiowe społeczeństwa, zapewniając dostęp do żywności, odzieży, tekstyliów czy miejsc noclegowych. Wspierały osoby niebędące w stanie samodzielnie funkcjonować. Dbały o integrację społeczeństwa, a także rozwój kulturalny jednostek. Lata 1944–1989 są zapamiętane jako czas, w którym ograniczano aktywność społeczną. Mimo wszystko organizacje te stanowiły solidne uzupełnienie systemu pomocowego Polski.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób działania organizacji społecznych wspierały system opieki społecznej w latach 1944–1989. Pytania badawcze, które posłużą analizie, brzmią następująco: jakie organizacje społeczne prowadziły działania pomocowe na rzecz obywateli Polski? Jakie formy wsparcia były realizowane przez organizacje społeczne od zakończenia II wojny światowej do transformacji ustrojowej? Jak władza wpływała na funkcjonowanie organizacji społecznych w poszczególnych okresach Polski Ludowej – ratownictwa, stalinizmu oraz rekonstrukcji? Artykuł ma charakter przeglądowy, opiera się na analizie danych zastanych – aktów prawnych oraz prezentuje ustalenia naukowe nawiązujące do podejmowanej tematyki.

Główną metodą badawczą wykorzystaną na potrzeby stworzenia niniejszej pracy jest metoda badania dokumentów, która w swojej istocie polega na gromadzeniu, selekcji i naukowej interpretacji treści. W artykule poddano analizie najważniejsze informacje dotyczące działalności organizacji społecznych z okresu Polski Ludowej.

Lata 1944–1989 podzielone zostały na trzy okresy ze względu na dokonujące się przeobrażenia w systemie politycznym, których konsekwencją było również zmieniające się położenie tych organizacji, zakres ich swobód, czy też rola, jaką odgrywały w systemie pomocowym w Polsce. Okres ratownictwa, który przypadł na lata 1944–1948, wyróżniał się dużą autonomią działania zrzeszeń społecznych. Organizacje te funkcjonowały w celu poprawy warunków życia na wyniszczonych II wojną światową ziemiach. W pierwszej kolejności starały się zaspokoić podstawowe potrzeby ludności, a także współpracowały z organizacjami zagranicznymi, aby zwiększyć możliwość niesienia pomocy potrzebującym. Drugi etap, czyli okres stalinizmu przypadający na lata 1948–1955, charakteryzuje się ograniczaniem lub likwidowaniem organizacji społecznych. Władze niechętnie były wszelkim działaniom dobroczynnym, które wynikały z inicjatywy społeczeństwa lub Kościoła katolickiego. Ostatnim okresem jest rekonstrukcja, która nastąpiła w latach 1956–1989. W etapie tym można dostrzec odrodzenie się działalności organizacji społecznych

oraz (niezależną od władz) swobodę działania. W czasie trwania tego okresu zrzeszenia dobroczynne współpracowały z instytucjami samorządowymi, dzięki czemu większa liczba potrzebujących mogła skorzystać z niesionej pomocy. Powyższy podział znajduje również odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu między innymi w periodyzacji zaproponowanej przez Mikołaja Brenka w „Organizacji pomocy społecznej 1918–2018 w Polsce” (2018: 108).

Formy wsparcia udzielane przez organizacje społeczne – okres ratownictwa w latach 1944–1948

Czasy, które nastąpiły po II wojnie światowej, były niewątpliwie jednym z trudniejszych etapów w dziejach historii Polski. Ludność zmagająca się z głodem, brakiem podstawowych dóbr, osieroconymi dziećmi, kalekami, a także osobami starszymi pozbawionymi opieki. Jednakże w tym właśnie okresie nasiliła się działalność dobroczynna w Polsce. Organizacje społeczne przy wsparciu zagranicznych zrzeszeń oraz społeczeństwa inicjowały działania, które miały na celu wzmocnienie, a także wydobywanie z kryzysu najbardziej potrzebujących osób.

Należy pamiętać, że wojna przyniosła ogromne straty w liczbie ludności (tabela 1). Śmierć ponieśli lekarze, dentyści, nauczyciele, księża, a przede wszystkim żywciele rodziny. Reasumując, ludzie, którzy z punktu widzenia społecznego są niezbędni do prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa.

Tabela 1. Ludność Polski w latach 1921–1970 (w tys.)

Stan na dzień	Ogółem	Gęstość zaludnienia
30 IX 1921	21 177	70
9 XII 1931 388 634 km ²	32 157	83
31 VIII 1939 389 720 km ²	35 339	90,7
1 III 1943 294 623 km ²	27 828	102
14 II 1946 312 677 km ²	23 930	77
3 XII 1950	25 008	80
6 XII 1960 311 730 km ²	29 776	95
31 XII 1970	32 658	104

Źródło: Grabowski 2018: 31

Jak pisze Józef Majka (1961: 68), po wojnie zanotowano ogromne spustoszenie wśród dzieci i młodzieży do 18. roku życia. Przed wojną wskaźnik dla tej grupy wiekowej wynosił 45%, natomiast liczba ta w roku 1945 stanowiła już tylko 34% (Majka 1961: 68–70). Konflikt zbrojny przyniósł za sobą spadek przyrostu naturalnego. Autor wspomina, iż prawie 25% całej ludności polskiej potrzebowała pomocy ze względu na sytuację zdrowotną, materialną lub repatriację. Około 700 tys. ludzi w wieku produkcyjnym było zupełnie niezdolnych do pracy. Zostali oni pozbawieni jakiejkolwiek opieki, a więc znaleźli się na całkowitym utrzymaniu państwa lub względnie organizacji społecznych.

W tym miejscu warto wspomnieć o startach gospodarczych. Według danych zebranych przez Annę Janicką (2020: 57–58) w wyniku II wojny światowej majątek narodowy zmniejszył się o 38%, zniszczono znaczną część kapitału, nieruchomości, zapasy, a także aparat produkcyjny oraz wymienny. Unicestwiono około 65% zakładów przemysłowych. Uprawa rolnictwa również była utrudniona ze względu na zaminowanie ziem oraz powodzie z 1946 i 1947 roku. Grunty zostały zdewastowane, zmniejszyły się plony. Brakowało materiału siewnego, nawozów, narzędzi rolniczych. Straty były zauważalne także w liczbie zwierząt gospodarskich. W latach 1939–1945 liczba koni zmalała o 57%, bydła o 67%, natomiast trzody chlewnej o 57% (Roszkowski 2007: 170–172). Spadek w produkcji, a także szkody poniesione w rolnictwie były bezpośrednią przyczyną powszechnego niedoboru artykułów pierwszej potrzeby i żywności.

Wspomniany wcześniej Józef Majka (1961: 73–78) sklasyfikował organizacje dobroczynne działające po II wojnie światowej wraz z zakresem udzielanych przez nie form wsparcia. Zaznaczył także, iż znacznie zmniejszyła się liczba tych instytucji. W 1939 roku funkcjonowało ich 1511, natomiast po wojnie aktywnych było już tylko około 550. Wzorując się na ustaleniach Majki, można sklasyfikować organizacje dobroczynne w następujący sposób:

1. Polski Czerwony Krzyż, Centralny Komitet Opieki Społecznej (zlikwidowany w 1949 roku) – organizacje te obdarzone były specjalnymi przywilejami ze względu na status wyższej użyteczności publicznej.
2. Organizacje o charakterze religijnym, takie jak Caritas czy Centralny Komitet Żydowski – prowadziły akcje opiekuńcze, pomocowe oraz działalność dobroczynną.
3. Organizacje dobroczynne o charakterze politycznym, między innymi: Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, Chłopskie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, organizacje związane z partiami politycznymi – obok działalności dobroczynnej prowadziły także aktywność polityczno-wychowawczą.
4. Organizacje pomocowe dla ściśle określonej grupy społecznej, np. Związek Inwalidów Wojennych RP, Związek Byłych Więźniów Politycznych oraz towarzystwa: Towarzystwo Gniazd Sieroconych, Towarzystwo Burs i Stypendiów, Towarzystwo „Patronat”, Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Szkół Wyższych.
5. Organizacje młodzieżowe, między innymi Związek Harcerstwa Polskiego, Młodzież Czerwonokrzyska.

6. Organizacje, które prowadziły akcje dobroczynne „przy okazji” swojej działalności, między innymi: Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet, Związki Zawodowe, Związek Samopomocy Chłopskiej (Majka 1961: 73–78).

Na łamach czasopisma „Opiekun Społeczny” („Kronika i sprawy bieżące...” 1947: 88–90) zwraca się także uwagę na organizację społeczną Polska YMCA, która jako pierwsza inicjowała transporty pomocy rzeczowej z Zachodu oraz prowadziła akcje dożywiania. Tworzyła obozy letnie i wypoczynkowe dla dzieci oraz dorosłych, gdzie podopieczni spędzali czas wolny na chłonięciu wartości zdrowotnych. Prowadziła działania świetlicowe dla chłopców, w których rozwijane były ich zainteresowania. Inne przedsięwzięcie zrzeszenia to akcja dożywiania młodzieży szkolnej oraz akademickiej (był to posiłek w formie śniadania, obiadu lub podwieczorku). Kolejną udzielaną formą wsparcia było organizowanie świetlicy dla dorosłych, gdzie krzewiono działania społeczno-towarzyskie bez udziału alkoholu. Inicjowano również akcje kulturalno-oświatowe, czyli dokształcano ludność poprzez prowadzenie różnorodnych kursów w zależności od ich zainteresowań. W ramach działalności organizacji prowadzono również jadłodajnie oraz zapewniało mieszkania.

W pierwszej kolejności działaniami podejmowanymi przez organizacje społeczne w omawianym okresie były wszelkie akcje ratownicze. Zrzeszenia zapewniały ciepły posiłek, zabezpieczały przed zimmem, udzielały dostępu do pomocy lekarskiej, dawały wsparcie o charakterze profilaktycznym. W sprawozdaniu Jana Rutkiewicza odnośnie do organizacji opieki społecznej w Warszawie, który został umieszczony na łamach czasopisma „Opiekun Społeczny” (1947: 197–210), znajduje się opis działań pomocowych dla wyniszczonej wojną stolicy. Autor opisuje zadania, które wymagały akcji natychmiastowych. Z drugiej jednak strony skupia się na konieczności opieki zakładowej dla osób, które będą potrzebowały pomocy na dłuższy okres, tj. osieroczone dzieci, osoby starsze i z niepełnosprawnościami. Pomocą dla najmłodszych było wspieranie rodzin wielodzietnych, dożywianie uczniów w placówkach edukacyjnych, prowadzenie bezpłatnych kolonii i półkolonii oraz świetlic. Repatrianci natomiast mogli liczyć na punkty żywnościowe, domy noclegowe, schroniska oraz punkty informacyjne. Dla osób okaleczonych wskutek działań wojennych prowadzono opiekę medyczną i rehabilitację. Natomiast pozostałym osobom zapewniało badania profilaktyczne oraz zabezpieczano ich przed chorobami, np. poprzez szczepienia na gruźlicę. Ostatnim obszarem wspierania były wszelkie czynności społeczno-wychowawcze, które miały na celu walkę z żebractwem, alkoholizmem, prostytutką, a także ochronę zdrowia kobiet ciężarnych. Wszystkie prowadzone działania były możliwe głównie dzięki ofiarności drugiego człowieka. To ukazywanie się cech ludzkich, takich jak życzliwość, dobroć, braterstwo czy troska sprawiły, że społeczeństwo polskie było zdolne utworzyć atmosferę wzajemnej bliskości i współpracy (Rutkiewicz 1947: 197–210).

Zrzeszenia społeczne w Polsce nie były osamotnione w swoich działaniach, bowiem do czynności ratowniczych przyłączały się organizacje zagraniczne. Jak wspomina Mikołaj Brenk, Polacy mogli liczyć na następujące formy wsparcia:

- zapewnienie odzieży, obuwia, koców, kołder, tekstyliów,
- zaopatrzenie w żywność,

- zapewnienie sprzętu wykorzystywanego w przemyśle (ciężarówki, lokomotywy, sprzęty telefoniczne i górnicze),
- zaopatrzenie w sprzęt sanitarny, wyposażenie szpitali,
- zapewnienie sprzętu kuchennego, maszyn do szycia, narzędzi szewskich,
- zaopatrzenie w sprzęt rolniczy – traktory, nawozy, nasiona, konie, krowy mleczne,
- dożywianie dzieci w szkole,
- doposażanie kolonii letnich,
- dostarczanie lekarstw, materiałów opatrunkowych, narzędzi chirurgicznych, mleka proszku, tranu,
- zapewnienie mydeł oraz zabawek dla zakładów opiekuńczych,
- przekazywanie przyborów szkolnych, słodczy,
- organizowanie wycieczek zagranicznych dla dzieci, młodzieży, studentów, profesorów,
- organizowanie paczek z darami dla polskich dzieci przez osoby prywatne z Zachodu (Brenk 2014: 132–136).

Akcja ratownicza dla wycieńczonego społeczeństwa polskiego po II wojnie światowej obejmowała szereg form wsparcia. Głównie były to działania zapewniające możliwość przetrwania. Udzielana pomoc dawała ponadto szanse na odbudowywanie przemysłu i rolnictwa na wyniszczonych ziemiach polskich. Nade wszystko warto zwrócić uwagę na heroiczną walkę organizacji społecznych (tych krajowych, jak i zagranicznych) w trosce o dobro drugiego człowieka. Bez zdolności do samoorganizacji środowiska, ofiarności i pracy, często ponad swoje siły, trudno byłoby przetrwać ludności polskiej w tym krytycznym okresie. Niestety, ustrój komunistyczny zakładał, że wszelkie problemy społeczne znikną, co doprowadziło do likwidacji zrzeszeń dobroczynnych po roku 1948, uznawanych w tej ideologii za niepotrzebne.

Zanik działań społecznych – stalinizm w latach 1948–1955

Sfałszowane wybory parlamentarne, które miały miejsce 19 stycznia 1947 roku, poprzedziły okres stalinizmu przypadający na lata 1948–1955. Władze zakładały, że opieka społeczna nie będzie potrzebna, gdyż wszyscy obywatele, jeśli tylko chcą, mogą podjąć pracę, a co za tym idzie, będą posiadać odpowiednie środki do życia. Tym samym ograniczono do minimum, a właściwie zrezygnowano z pomocy inicjowanej przez organizacje społeczne. Wstrzymano także działania instytucjonalne, w tym zawieszono profesję opiekuna społecznego oraz zatrzymano kształcenie kadr.

W fazie ratownictwa powojennej Polski organizacje pozarządowe w ogromnej mierze przyczyniły się do pomocy obywatelom zniszczonego kraju. Niestety w dalszych latach władze skutecznie wpłynęły na zmianę w tym zakresie. Mikołaj Brenk (2018: 73) podjął się wyjaśnienia kwestii dotyczących tychże instytucji w okresie stalinizmu. Jak wspomina, od 1947 roku władze podjęły się „reformowania” organizacji społecznych. Większość z nich zlikwidowano, inne scalano, narzucając cele statutowe

i podporządkowując je przedstawicielom państwa. Kolejne pozostawiano, ale wedle ściśle określonych przez organy naczelne kraju zasad.

Tabela 2. Działania władz względem wybranych organizacji społecznych

Organizacja	Działanie państwa względem organizacji
Polski Czerwony Krzyż (PCK)	– Zakres działalności ograniczono do prowadzenia kursów sanitarnych oraz działań promujących zdrowy styl życia. – Pozbawiono możliwości działań leczniczych.
Chłopskie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci	– W maju 1949 roku scalenie organizacji w Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD). – Ograniczanie działań opiekuńczych względem dzieci. – Prowadzono pracę ideologiczną i wychowawczą.
Centralny Komitet Opieki Społecznej	– Jesień 1948 roku – likwidacja na poziomie lokalnym (przez zarządy miast, starostwa oraz rady narodowe), rozdawnictwo majątku organizacji na cele innych podmiotów. – 31 stycznia 1949 roku zarządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej o likwidacji CKOS.
Caritas	– Działania władz komunistycznych względem Caritas rozpoczęto w 1948 roku. – Państwo odmawiało przyznawania budynków na potrzeby dobroczynne. – Odbierano placówki opiekuńcze. – Ograniczanie dopłat na cele charytatywne – przeciwdziałanie tym założeniom. – Inwigilacja członków Caritas (podłuchy telefoniczne, kontrola korespondencji). – Od 1950 roku zmieniano kierownictwo oddziałów Caritas na członków wybieranych przez państwo – pełna kontrola władz komunistycznych. – Zakłady dla dzieci mogły wychowywać w duchu religijnym, przy okazji wychowania w duchu przywiązania do Państwa Ludowego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Brenk, Chaczko, Pląsek 2018: 73–75

W tabeli 2 ukazano mechanizmy działania władz w celu ograniczenia działalności zrzeszeń. W okresie stalinizmu uniemożliwiano reaktywowanie się organizacji społecznych, które istniały przed rokiem 1945. Tylko niektóre z nich mogły na nowo wznowić swoją aktywność, lecz na warunkach narzuconych przez organy naczelne państwa. Przykładem może być Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet, która pierwotnie miała dążyć do poprawy socjalnej gospodyń domowych. Organy naczelne w roku 1947 zmieniły jej nazwę na Ligę Kobiet oraz nadały status wyższej użyteczności publicznej. Tym samym zmieniły jej funkcję na mobilizację polityczną (propagowanie ustroju socjalistycznego) i aktywizację produkcyjną kobiet (zarobek w przemyśle ciężkim). Ostatecznie wskutek działań tejże organizacji pracę w przemyśle, rolnictwie, handlu lub usługach podjęło ok. 200 tys. gospodyń domowych (Leś 2020: 158–160).

Gospodarka socjalistyczna w swoich założeniach wprowadziła zasadę pełnego zatrudnienia, a co za tym idzie powszechność i obowiązkowość pracy. Miało to prowadzić do większego zabezpieczenia społecznego, czyli do spadku liczby osób znajdujących się na marginesie społecznym. Jak wskazuje Tomasz Kazimierczak (2003: 177–180), zasada ta nie chroniła przed ubóstwem. W doktrynie państwa socjalistycznego nie było miejsca dla pojęcia „biedy” czy zagadnienia ludności na skraju wykluczenia społecznego, dlatego też nie tworzone odpowiednich instytucjonalnych ram pomocowych. Głoszono twierdzenie, iż „problemy pomocy społecznej w nowych warunkach ustrojowych znalazły się w gestii państwa, które je automatycznie rozwiąże” (Ratyński 2003: 246). Określenie uprawnienia do pomocy społecznej opierało się na zasadzie, że każdy ma prawo do pracy, a „kto nie chce pracować, niech też nie je” (Biblia Tysiąclecia: 2 Tes 3, 10). Oznaczało to, że osoby zdolne do podjęcia zatrudnienia nie potrzebowały korzystać z działań pomocowych. Z kolei uprawnieniem do starania się o opiekę społeczną było kryterium niemożności zawodowej. Zatem ze wsparcia mogły korzystać osoby starsze, z niepełnosprawnościami, nieuleczalnie chore, cierpiące na choroby psychiczne lub które były niezdolne do pracy w normalnych warunkach. Działania wspierające dla wymienionej grupy opierały się przede wszystkim na zapewnieniu możliwości zarobku w specjalnych zakładach. Tylko osoby całkowicie niezdolne do pracy mogły liczyć na umieszczenie w zakładach opiekuńczych.

Opieka społeczna w okresie stalinizmu została ograniczona do minimum. Działające lata wcześniej organizacje poddano likwidacji lub reorganizacji, podporządkowując tym samym cele statutowe do założeń wyznaczanych przez państwo. Władze w swoich dążeniach pragnęły zaniechać wszelkich form samoorganizacji społeczeństwa. Komunizm miał zapewnić obywatelom dostęp do pracy, co miało zniwelować wszelkie nierówności i problemy społeczne. Jak wiadomo, utopijna wizja do niczego nie prowadzi. Należy brać pod uwagę ograniczenia ludzkie, trudności życiowe, na które jednostka nie zawsze ma wpływ i choćby chciała, nie będzie mogła samodzielnie wyjść z kryzysu. Na szczęście władze komunistyczne w 1956 roku odstąpiły nieco od wyidealizowanych wizji i skierowały się w stronę rozwiązań w większej mierze dostosowanych do polskich warunków panujących w tym okresie.

Próba odbudowy systemu pomocowego w latach 1956–1989

Wizja władz, która zakładała, że pomoc społeczna będzie zbędnym obszarem polityki społecznej Polski Ludowej, nie sprawdziła się. Nastąpiło natomiast wiele czynników, które doprowadziły do częściowej liberalizacji sprawowania władzy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Impulsem do zmian była między innymi: śmierć Józefa Stalina oraz ujawnienie jego zbrodni, a także śmierć Bolesława Bieruta i nasilające się napięcia społeczne. Czynniki te wpłynęły na zmianę polityki wewnętrznej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wraz z nadejściem „odwilży gomułkowskiej” przyszedł zmiany również w zakresie działalności pomocy społecznej.

Pierwszą oznaką przemian stało się przywrócenie opiekuna społecznego oraz utworzenie Polskiego Komitetu Pomocy Społecznej (1958). Ta pierwsza instytucja

miała za zadanie współpracować z organami władzy, administracją państwową, prokuraturą, sądami, szkołami, zakładami pracy oraz organizacjami społecznymi, które prowadzą działalność opiekuńczą (Dz. Urz. PRL, 1959 r., Nr 32, poz. 145). Współdziałanie to miało na celu rozwiązywanie oraz wydobywanie z trudnej sytuacji życiowej rodzin, dzieci, osób starszych oraz niezdolnych do pracy. W latach 1969–1973 przy ośrodkach zdrowia tworzone ośrodki opiekuna społecznego, w których zatrudniano pracowników socjalnych, prawników, psychologów, pedagogów czy socjologów – osoby te wspierały terenowych opiekunów społecznych (Wódz 1998: 47). Jak wskazuje Teresa Zbyrad, kolejną ważną zmianą w opiece społecznej było zlikwidowanie Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz przeniesienie spraw społecznych do utworzonego Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej (2014: 59). Dzięki temu zabiegowi połączyła się działalność opiekuńcza z leczeniem, co doprowadziło do utworzenia się służby medyczno-socjalnej. W ramach tej instytucji zajmowano się rozwiązywaniem problemów osób nieuleczalnie chorych poprzez umieszczanie ich w zakładach, uwzględniając też ich specjalne potrzeby. W zakresie działalności organizacji zwracano uwagę na rehabilitację chorych psychicznie i fizycznie oraz ludzi starszych. Zatem ośrodki zdrowia stały się miejscem zarówno pomocy medycznej, jak i socjalnej (Zbyrad 2014: 59–62).

W Polsce Ludowej po roku 1956 widoczne były działania organizacji społecznych, które w swoim statucie miały pełnić działalność socjalną. Jak wymienia Mikołaj Brenk (2017: 83), instytucjami tymi były przede wszystkim:

- Polski Komitet Opieki Społecznej (powstały 7 maja 1958 roku) – jego zadaniem było uzupełnianie działalności państwa w kwestii opieki społecznej. Inicjowano i zachęcano obywateli do niesienia pomocy potrzebującym, przede wszystkim osobom starszymi niezdolnym do pracy. Organizowano tzw. opiekunki domowe oraz pomoc sąsiedzką. Wspierano osoby poszkodowane wskutek klęsk żywiołowych. Zajmowano się także pomocą postpenitencjarną.
- Polskie Towarzystwo Walki z Kalectwem (powstałe w 1960 roku) – celem była działalność socjalna dedykowana osobom z niepełnosprawnościami. Popularyzowano wiedzę o niepełnosprawnościach oraz o specjalnych potrzebach osób z niepełnosprawnością. Prowadzono także działalność naukową.
- Liga Kobiet (protoplasta: Liga Kobiet Pogotowia Wojennego założona w 1913 roku) – organizacja miała za zadanie wspierać kobiety w zakresie prowadzenia domu, wychowania dzieci, podnoszenia poziomu wiedzy i kultury w życiu gospodarstwa domowego poprzez udział w zespołach usługowych, komitetach opiekuńczych czy za pomocą udzielanych przez specjalistów porad.
- Polski Związek Emerytów, Rencistów i Inwalidów (powstały 5 czerwca 1975 roku) – przeważają działania socjalno-bytowe oraz kulturalne, tworzone kluby seniora, które wspierały jednostkę w aspekcie psychologicznym.
- Związek Harcerstwa Polskiego (powstały 1–2 listopada 1918 roku) – organizacja prowadziła działalność na rzecz drugiego człowieka „przy okazji” swojej działalności. Pomoc objawiała się najczęściej poprzez wspieranie rolników w czasie żniw czy niesienie wsparcia osobom starszym i chorym.

- Zrzeszenie Katolików Caritas (zastąpienie organizacji Caritas 23 stycznia 1950 roku) – głównym zadaniem było zarządzanie zakładami opiekuńczo-wychowawczymi, domami dziennego pobytu oraz kuchniami społecznymi (Brenk 2017: 83–84).

Na łamach czasopisma „Opiekun Społeczny” („Instrukcja w sprawie opieki społecznej...” 1985: 33–35) znalazła się informacja na temat działania Polskiego Czerwonego Krzyża. Był on odpowiedzialny za organizację opieki nad chorymi w domu, głównie dla osób samotnych i najbardziej potrzebujących. Pomoc świadczyły siostry zatrudniane w PCK. Zgodnie z art. 2 Instrukcji NR 20/73 Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 9 sierpnia 1973 roku w sprawie opieki społecznej nad chorym w domu (Dz. Urz. MZIOS Nr 16, poz. 86, z późn. zm.) punkty opieki powinny świadczyć usługi w zakresie podstawowej opieki higieniczno-sanitarnej, czyli pościelenie łóżka, zmianę bielizny, kąpiel, zapobieganie odleżynom, a także pomoc w załatwieniu spraw fizjologicznych. Organizacja pełniła usługi zalecane przez lekarza, w tym mierzenie temperatury, podawanie lekarstw, stosowanie okładów oraz kompresów. Ostatnim wymienianym świadczeniem w „Instrukcji...” jest zaspokajanie potrzeb codziennych w opiece nad chorym poprzez utrzymywanie czystości w pokoju, zakup artykułów pierwszej potrzeby, przygotowywanie posiłków, karmienie, pranie bielizny, a także dbanie o powierzony sprzęt sanitarny.

W okresie aktywnego działania organizacji społecznych zrodziła się idea powstania *osiedlowych ośrodków służb społecznych*. Jak sugeruje Jan Rosner (1976: 23), miały one być odpowiedzialne za kompleksową opiekę nad rodziną, aranżację czasu wolnego, a także planowanie zbiorowe. W ramach działania osiedlowych ośrodków miał powstać dział pracy organizacji społecznych wraz z samorządem mieszkańców. Odpowiadałby on za tworzenie współpracy zrzeszeń dobroczynnych i terenowych opiekunów społecznych. W dalszej kolejności zajmowałby się inicjowaniem i pomocą w realizacji działalności samorządu mieszkańców, czyli osiedlowych służb społecznych (Rosner 1976: 23–24). Niestety koncepcja nigdy nie weszła w życie.

Śledząc losy działań pomocowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, już wtedy zwracano uwagę na korzyści płynące z reorganizacji systemu w kierunku działań zbiorowych. Domy pomocy społecznej funkcjonowały na pograniczu środowiskowej i instytucjonalnej formy wsparcia. Zwróciła na to uwagę Beata Ziębińska (2022: 127–129), która opisała świadczenia dla pensjonariuszy przy jednoczesnym udziale osób mieszkających w pobliżu. Przedsięwzięcie polegało na prowadzeniu rehabilitacji społecznej przy wsparciu działalności harcerskiej dzieci i młodzieży wspieranych przez przeszkolonych do tego wychowawców. Dodatkowo realizowano rehabilitację zawodową, która odbywała się za pomocą warsztatów pracy chronionej. Ludność miała sposobność podnosić kompetencje zawodowe, a co za tym idzie, dostała szansę na usamodzielnienie się. Świadczenia dla osób zamieszkałych w środowisku lokalnym to głównie umożliwienie skorzystania z ciepłego posiłku, usług pralniczych, zabiegów rehabilitacyjnych lub działalności kulturalnej ośrodka (mieszkańcy mogli się integrować poprzez wspólny udział w organizowanych wycieczkach) (Ziēbińska 2022: 128–129).

Środowiskowe formy pomocy mogą przybierać wieloraki charakter, od pomocy finansowej do wsparcia w działaniach niepieniężnych. Kazimiera Wódz (1982: 43) zwraca uwagę na przewagę funkcji organizacji społecznych w sektorze usług. Wskazuje na prowadzenie przez te zrzeszenia takich form pomocowych jak: poradnictwo społeczno-prawne, wsparcie w załatwianiu spraw rentowych, świadczeń leczniczych, spraw alimentacyjnych, wsparcie w znalezieniu zatrudnienia dla osób opuszczających zakłady karne czy też organizowanie życia kulturalnego dla osób starszych w klubach seniora lub uniwersytetach trzeciego wieku. Organizacje społeczne zajmowały się również inicjowaniem opieki dla osób starszych, opieki nad chorymi w domu, tworzyły system wsparcia dla osób z niepełnosprawnościami (zabiegi pielęgnacyjne, utrzymanie czystości w domu) (Wódz 1982: 43–46).

Najtrafniejszym podsumowaniem zmian w systemie pomocowym po 1956 roku są słowa Dariusza Zalewskiego, który określił je: „rehabilitacją opieki i pomocy społecznej” (2005: 115). Organizacje społeczne stały się doskonałym uzupełnieniem działań wydobywających ludzi z kryzysu. Integrowały mieszkańców, tworzyły akcje samopomocowe, kreowały wsparcie zarówno zakładowe, materialne, jak i w postaci usług. Dawały sposobność i szansę na rozwój człowieka oraz wyrównywały jego braki zarówno te bytowe, jak i społeczne. Okres rekonstrukcji szczególnie wpłynął na dalszy rozwój pomocy społecznej. Pozwolił na zbudowanie podstaw do stworzenia systemu pomocowego w III Rzeczypospolitej Polskiej, natomiast organizacje społeczne stały się podwaliną dla współczesnego III sektora.

Zakończenie

Człowiek w przeciągu swojego życia często stawia przed sobą pytanie: „co by było, gdyby?”. Analiza doświadczeń funkcjonowania organizacji społecznych w okresie 1944–1989 skłania do refleksji: jak wyglądałaby obecna pomoc społeczna Polski oraz czy istniałby dzisiejszy III sektor?

Trudno jednoznacznie wskazać liczbę organizacji społecznych działających w latach 1944–1989 w systemie pomocowym Polski. Należy pamiętać, że w Polsce Ludowej fundacje zostały zlikwidowane poprzez wprowadzenie dekretu z 24 kwietnia 1952 roku (Dz.U. 1952 Nr 25, poz. 172), a możliwość ich odrodzenia pojawiła się dopiero u schyłku PRL, czyli w roku 1984, dzięki wprowadzeniu 6 kwietnia Ustawy o fundacjach (Dz.U. z 2023 r., poz. 166). Natomiast warto zwrócić uwagę na istnienie pewnych organizacji, które pomimo wspomnianego unormowania w dalszym ciągu prowadziły działalność. Były to między innymi: Polski Czerwony Krzyż lub społeczno-obywatelska Liga Kobiet. Funkcjonowały one jako stowarzyszenia, które po nowelizacji wprowadzonej dekretem z dnia 5 sierpnia 1949 roku o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach (Dz.U. 1949 Nr 45, poz. 335) podejmowały aktywność na rzecz sportu, kultury, nauki lub oświaty, a więc formalnie nie zaliczały się do systemu pomocowego.

W przedstawionych trzech okresach można zauważyć znaczące różnice w funkcjonowaniu tychże zrzeszeń. W pierwszym omawianym okresie –

ratownictwa – przypadającym na lata 1944–1989 ludność Polski zmagająca się ze skutkami II wojny światowej. Do pomocy przyłączyły się liczne organizacje dobroczynne, które wsparte przez zrzeszenia zagraniczne w swoich działaniach dążyły do zaspokajania najpilniejszych potrzeb. Instytucje społeczne w tym czasie w ogromnej mierze przyczyniły się do odbudowywania państwa Polskiego po II wojnie światowej, a także niwelowały negatywne konsekwencje działań zbrojnych dla społeczeństwa. Pozwoliły na zaspokojenie głodu, zabezpieczenie przed zimą, a także dawały szansę, aby w przyszłości na nowo odbudowywać rolnictwo, przemysł i usługi.

Niestety w drugim omawianym okresie – stalinizmu, który datuje się na lata 1948–1955 – można zauważyć działania władz w celu zlikwidowania wszelkich form pomocowych udzielanych przez organizacje społeczne. Aktywność Polskiego Czerwonego Krzyża ograniczono praktycznie do prowadzenia kursów sanitarnych, nie miał on prawa dłużej wykonywać funkcji leczniczej. Chłopskie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci i Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci scalono i oddano w ręce władz państwowych. Zlikwidowano CKOS, lecz najradzykalniejsze działania prowadzone były przeciw organizacjom kościelnym – głównie Caritasowi. Instytucji odebrano placówki opiekuńcze, przeciwdziałano wszelkim działaniom charytatywnym, a nawet inwigilowano członków zrzeszenia. Omawiany okres był szczególnie trudny dla całego sektora pomocowego. Władze zakładały, że ustrój komunistyczny zagwarantuje wszystkim obywatelom godne warunki życia, przez co zniknie potrzeba istnienia opieki społecznej i wsparcia dla osób wykluczonych.

Z kolei próba odbudowy systemu pomocowego w latach 1956–1989 dała nadzieję na stworzenie sprzyjających warunków do rozwijania się opieki społecznej. Zrzeszenia działające w tym właśnie okresie przyczyniły się do stworzenia obecnych organizacji pożytku publicznego. Ukazały, w jaki sposób można skutecznie zastąpić instytucjonalną pomoc społeczną. Uwidocznily, w jaki sposób organizować wspólnotę, a także dały podwalinę do pracy socjalnej metodą środowiskową.

Konieczność periodyzacji lat 1944–1989 dla organizacji społecznych następuje ze względu na dokonujące się przeobrażenia w systemie politycznym Polski. W pierwszym omawianym okresie – ratownictwa – władze nie ograniczały funkcjonowania wspomnianych zrzeszeń. Dzięki autonomii, instytucje te mogły realizować cele statutowe i działalność dobroczynną w ustalony przez siebie sposób, co wpływało także na jakość prowadzonych akcji. W okresie stalinizmu władze skutecznie ograniczały funkcję zrzeszeń społecznych. Organizacje te musiały dostosowywać cele statutowe i działalność do nakazów płynących odgórnie, praktykować wedle ściśle określonych zasad, lecz zdarzało się, że mimo wprowadzanych „modernizacji” były likwidowane lub inwigilowane. W okresie rekonstrukcji liberalizacja władzy doprowadziła także do liberalizacji działań organizacji społecznych. Mogły się one rozwijać wedle swoich regulaminów, celów i idei, co pozytywnie wpływało na całe społeczeństwo, a także odciążało instytucjonalną opiekę społeczną w ówczesnej Polsce.

Warto zwrócić uwagę na wsparcie organizacji społecznych w systemie pomocowym w latach 1944–1989 oraz brać z nich przykład. Formy udzielanej pomocy w Polsce po transformacji ustrojowej poszły dość mocno w kierunku działań osłonowych, uzależniając tym samym beneficjentów od wsparcia państwa. Analizując

przeprowadzane przez organizacje pomocowe (w okresie 1944–1989) poczynania, ich skale oraz realny wpływ na poprawę warunków życia społeczeństwa, warto zastanowić się nad powrotem do przeszłości i ewaluowaniem tego, co już się sprawdziło. Działania osłonowe na dłuższą metę nie zadziałały, aktywizacja beneficjenta również nie przyniosła pożądanych rezultatów, a więc może warto spojrzeć wstecz i wyciągnąć odpowiednie wnioski?

Bibliografia

Akty prawne

- Dekret z 5.08.1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949 Nr 45, poz. 335.
- Dekret z 24.04.1952 r. o zniesieniu fundacji, Dz.U. 1952 Nr 25, poz. 172.
- Instrukcja NR 20/73 z 9.08.1973 r. Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej w sprawie opieki społecznej nad chorym w domu, Dz. Urz. MZIOS z 1973 r. Nr 16, poz. 86, z późn. zm.
- Uchwała Nr 92 z 5.03.1959 r. Rady Ministrów w sprawie powołania opiekunów społecznych, M. P. z 1959 Nr 32, poz. 145.
- Ustawa z 6.04.1984 r. o fundacjach, Dz.U. z 2023 r., poz. 166.

Literatura

- Biblia Tysiąclecia. 2005. *2 List do Tesaloniczan*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Bojarski Krzysztof. 2017. „Organizacje społeczne i pozarządowe w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa”. *Rocznik Samorządowy* 6: 26–42.
- Brenk Mikołaj. 2017. „System opieki społecznej w okresie Polski Ludowej (lata 1944–1989)”. *Biuletyn Historii Wychowania* 37: 79–91.
- Brenk Mikołaj, Krzysztof Chaczko, Rafał Płasek. 2018. *Organizacja pomocy społecznej w Polsce 1918–2018. Podręcznik akademicki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowski Waldemar. 2018. „Straty osobowe II Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej Czy można ustalić dokładną liczbę?”. *Biuletyn IPN* 9 (154): 31.
- „Instrukcja w sprawie opieki społecznej nad chorym w domu”. 1985. *Opiekun społeczny* 3–4: 33–35.
- Janicka Anna. 2020. „Zniszczenia i straty wojenne poniesione przez rolnictwo województwa krakowskiego w wyniku II wojny światowej”. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 3 (16): 57–58.
- „Kronika i sprawy bieżące”. 1947. *Opiekun społeczny* 2: 88–90.
- Leś Ewa. 2020. *Demontaż samoorganizacji społecznej i obywatelskiej w okresie stalinizmu 1947–1956 i limitowana wolność w latach 1957–1979*. W: *Dla Niepodległej. Obywatele i ich organizacje 1918 – 2020*, 157–169. Warszawa: Wydawnictwo Kancelaria Prezydenta RP.
- Majka Józef. 1961. „Rola dobroczynności w życiu społecznym i gospodarczym”. *Roczniki Filozoficzne* 2: 68–78.
- Roszkowski Wojciech. 2007. *Historia Polski 1914–2005*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kaźmierczak Tomasz. 2003. *Służby społeczne i przedsiębiorczość społeczna – przemiany ładu instytucjonalnego*. W: *W stronę aktywnej polityki społecznej*, Tomasz Kaźmierczak, Marek Rymśa (red.), 177–180. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Ratyński Władysław. 2003. *Problemy i dylematy polityki społecznej w Polsce, t. 1*. Warszawa: Difin.
- Rosner Jan. 1976. „Teoria i praktyka polityki społecznej”. *Człowiek w pracy i w osiedlu* 3: 24.
- Rutkiewicz Jan. 1947. „Organizacja Opieki Społecznej”. *Opiekun Społeczny* (5–6): 197–210.
- Wąsowski Mieczysław. 1978. „Opieka społeczna czy pomoc społeczna (tradycja i współczesność)”. *Opiekun Społeczny* 2 (71): 1–10.
- Wódcz Kazimiera. 1982. *Służby społeczne w Polsce: geneza, kierunki rozwoju, metody pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wódcz Kazimiera. 1998. *Instytucjonalne bariery rozwoju środowiskowej metody pracy socjalnej / organizowania społeczności lokalnej w Polsce*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Zalewski Dariusz. 2005. *Opieka i pomoc społeczna. Dynamika instytucji*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Zbyrad Teresa. 2014. *Od instytucji totalnej ku demokratycznej? Domy pomocy społecznej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Ziębińska Beata. 2022. „O pomocy i opiece społecznej na łamach czasopisma *Opiekun Społeczny* z lat 1970–1980”. *Praca Socjalna* 2 (37): 123–125.

Źródła internetowe

- Brenk Mikołaj. 2014. „Działania z zakresu ratownictwa społecznego w Polsce w latach 1944–1948”. *Biuletyn Historii Wychowania* (32): 121–136. Dostęp dnia: 5 listopada 2023 roku. <https://doi.org/10.14746/bhw.2014.32.8>

Social organizations of the aid system in Poland from 1944 to 1989

Abstract

This article concerns the aid activities carried out in Poland in the years 1944–1989 by social organizations. These institutions bring together individuals and groups to achieve the goals set before them, which usually take on a social character. During this period, social welfare was in the hands of the communist authorities, which also affected the activities of the organization, but in their essence, they should not be dependent on the state. The article consists of several parts. The first one is an introduction to considerations. The next part contains a description of the assistance activities of social organizations falling on the period, so-called “rescue” in the history of Poland, which came with the end of World War II in 1944–1948. The third part consists of reflections on the discussed institutions during period called “stalinism”, that is, in the years 1948–1955. The next section contains a description of the activities of social organizations during the reconstruction of the aid system in the Polish People’s Republic in the years 1956–1989. The fifth part is the ending, which contains the conclusions of the considerations contained in this article. At the end there is a list of literature used for the purpose of the work.

Keywords: social welfare, social organizations, assistance activities